

АРҒЫН

Арғын тайпасының рулары бүкіл Қазақстанда қопыстапды, бірақ олардың мейлінше көп табан тіреген жерлері мыналар: Орталық Қазақстанда Есіл, Құпапөтпес, Терісаққан, Қума өзендерінің аңғары, Қорғалжын, Теңіз колдерінің төңірегі, Нұра өзені мен оның көптеген салаларының бөйі; Шығыс Қазақстанда Ұ Шыңғыстау, Шұбартау даласы, Төқырау, Бақанас өзендерінің бойы, Солтүстік Балқаш өңірі, Қарқаралы таулары және оның көптеген өзендері бар төңірегі, Ащысу. Нұра өзендерінің бас жағы, Қарасөр, Қатынкөл, Саумалкөл көлдерінің төңірегі, Баянауыл маңы мен Ертіс бөйі; Солтүстік Қазақстанда Кішіқарой және Ебейті көлдерінен бастап, одан әрі Есіл мен оның салалары бойымен батысқа қарай, Зеренді, Алабота, Жалбыркөл, Сәулекөл, Ақпан-бөрлі, Тайсары, Жабай, Жыланды өзендерінің т. б. бөйі.

Арғындар Кіші жүз жерінде де мекен еткеп, ол жерлер: Қарақамыс, Шошқалы, Сарыкөл, Қойбағар көлдерінің төңірегі, көптеген шағын өзендердің бойы мен осы көлдер маңындағы алқаитар, Торғайға құятын Үлкептамды, Мойылды, Сарыторғай деген шағын өзендердің бойы, сондай-ақ Торғай өзенінің бас жағы және Сарыкөл төңірегі.

Жалпы алғанда, Арғын тайпасының қоныстанған жерлері осы. Рулардың орналасуы туралы деректерді архив құжаттарынан, әсіресе сыртқы округтер бойынша мәліметтер келтірілетін құжаттардан аламыз. Оларда мейлінше толық көріністер беріледі.

Арғын тайпасы руларының орналасуын Шығыс Қазақстаннан бастап, содан әрі жылжымыз.

Топонимика елеулі өзгерістерге ұшырағанын көруге болады. Кейде қазіргі карталарда рулардың XIX ғасыр мен XX ғасырлардағы орналасқан жерлері анықтау қиын, өйткені өлкенің отарлауына байланысты төңкеріске дейінгі әр түрлі деректемелерде көрсетілген атаулардың орнына, кейін орысша атаулар берілгені. Бұл мәліметтерді неғұрлым кейінгі мәліметтермен салыстыруға тырысамыз және оқырмандарға түсінікті болуы үшін тым болмағанда оқырмайдар біле бермейтін жерлердің шамамен алынған географиялық координаттарын немесе өриаласқан жерлері белгілі пункттерге, озеңдерге, колдерге, тауларға т. б. байлапыстыра көрсетеміз.

Жоңғарлар қуып шығарылғаннан кейін қазақ руларының шығыстағы қоныстарына қайтып оралуы үш бағытта: Орта Азия жағынан Шу өңірі арқылы Сарыарқа даласы, Түркістаннан Ерейментау және Оңтүстік Сібірден (Ертіс, Ом өзендерінен) Ертіс алқабы бағытында жүрді.

Аңыздарға қарағанда, Сарыарқа даласына (Есіл, Нұра, Түндік өзендері бойына) алғаш келгендердің бірі Қанжығалы руының қауымдары болған. Осы рудың билері Абыз беп Шомақ бос қоныстарға өз тайпаластарын шақыра бастайды.

Жоңғар шапқышылығы жылдарында көшіп кеткен Қаракесек руы Ташкент маңында тұрып, олардың биі Бертіс (қараңыз: 2кесте Бошаішаи тарағап төртіпші ұрпақ М. М.) осы қалада белгілі бір қызмет атқарған.

Қапжығалылардың ұсыныс жасауы уақыт жағынан Бертіс бидің шөбересі Қазыбек бидің (қараңыз: 2кесте) заманына тұстас келеді. Қазыбек би көшіп бару мүмкіндігін білу үшін Қу және Едірей таулары төңірегін мекендеген Қанжығалы руының билеріне өз адамдарын жібереді. Окідері жақсы хабар әкелгеннен кейін Қазыбек би Қаракесек руының өзі билейтін Бошан атасымен және Қуандық руының Алтай атасымен (қараңыз: 2кесте) бірге көтеріле көшіп Сарыарқаға, қанжығалылардың қопыстарына беттейді.

Аңыздарда былай делінеді: Темеш (алтай) руынан Найман тайпасы 40 биіні ұрлап, сойып алған. Наймаидар ол етті ерулік дәстүрімен қонақасыға берген. Сосын жайылымды жаңадан көшіп келгендерге тастап, өздері көшіп кеткен.

Халытқ пен мал санының көбеюіне байланысты жердің таршылығы байқалып, қаракесектер қанжығалыларды Баянауыл тауына, ал Қуандық руының Алтай атасын Ақмола даласындағы Семізқыз тауына ығыстырған.

Қаракесек руының қауымдары Кейт, Боқты, Қу, Едірей, Абыралы таулары мен соларға шектес жерлерді қоныстанды.

XIX ғасырдың бас кезінде Ақмола даласынап және солтүстіктен (Ом өзенінен) Қарқаралы тауларына Тарақты руы көшіп келді. XIX ғасырдың 40жылдарында күші мығым Қамбар руы тарақтыларды Көкшетаудан ығыстырып шығарды.

XIX ғасырдың 40жылдарыида Абылай ханның кенже ұлы Шама сұлтан Солтүстік Балқаш өңірінің шөл даласынан көшіп келген ДаданТобықты руын Шыңғыстаудаи қуып шықты. Осылайша көшіп келіп, бір руларды екішілерінің ығыстырып шығаруы аз болмаған.

Сонымен, солтүстік ендіктің 50 градусы мен шығыс бөйлығының 40 градусынан шығыс ендіктің 48 градусы және одан оңтүстікке қарай солтүстік Балқаш өңірінде арғындар көшіп жүрген және басқалардан гөрі олардың арасында Қаракесек руы өте көп болған.

Осы көшпейді қауымдар негізінде 1824 жылы Қарқаралы округі құрылды, ал кейініректе олардың қысқы және жазғы қоныстары құрылды, томенде ол жерлер келтіріліп те отыр.

Жоғарыда келтірілген болыстар бойынша ауылдар, шаңырақтар, халық сапы туралы да мәліметтер бар.

4 және 5кестелерді салыстыра отырып, XIX ғасырдың бірінші жартысында болған таксоимиялық жіктердің (туыстықтың басталуын), сондайақ бір облыстағы рулардың бөлшектеуін немесе эр түрлі рулардың бірігуін анықтауға болады.

XIX ғасырда болыстар ру атымен аталған және солар Пойынша арғындардың рулық құрамындағы орнын анықтауға бөлады. Мысалы, Қарауыл, Шақшақ, Тобықты рулары арғындардың екінші тармағы Момындарға жатады (қараңыз: 2кесте).

Округтегі ең көп Қаракесек руы бірінші топқа Мейрамсөпыға жатады. Бұл жерде де туыстық ру басынан емес, Қаракесектен тарайтын жаңа патрилиндждерден басталады: Кошім Қаракесектің үшінші ұрпағы Көшім атасының (қараңыз: 2кесте). ҚамбарҚаракесектің асырап алған баласының; БайбөріҚаракесек немересінің; Айбике және Нұрбике-Шаншар-Қаракесектің Шаншар әйелдері (Айбике мен Нұрбике) қөсылғагі Қаракесектің төртінші ұрпағыиың; ҚарсенҚарпық Қаракесектің төртінші ұрпағы болатын Қарсен атасы мен Қуандық руы Қарпық атасының; ӘлтекеСарым осы аттас аталарыпың ҚояпшыТоғай Қаракесектеи төртінші ұриақ болатын Қояишы жәие Тоғай аталарының атымен аталады.

Сондайақ, арғыи тайпасында дербес болыс құрғаи Тарақты руын да атап өткен жөн. Егер XIX ғасырдың 30жылдарыида болыстар (5кестеиі қараңыз), мысалы, Қарауыл, ӘлтекеСарым сияқты біртектес болса, 40жылдарда болыстардың бөлшектепуі немесе түрлі рулардың бір болысқа бірігуі де біртектес болды.

Мысалы, Тобықты болысы, Дадан, Мәмбет, КүшікТөбықты (Дадан Тобықты, сопдайақ Тобықтыдаи тарайтын бесіиші ұрпақ Мәмбет пен Күшік (қараңыз: 2кесте) болып бөлігеи. Ал ҚарауылҚамбар болысы екі, қарауыл қазақтарының бір болысқа біріккспіі/ көрсетеді.

Алуаи түрлі қауымдардың мұндай бірлестіктері жайылымдарды және жалпы алғанда өз мүдделерін бірлесіп қорғау қажеттігінен туды. Шынына келгенде, 30жылдарда Қарауыл атасы 4 ауылдан, ал Қамбар атасы 10 ауылдан тұрған (қараңыз: 5кесте). Өстіп үлкен бір болысқа біріккеыде ғана олар басқаларына қарсы тұра алатын еді.

Бірақ болыстардың бөлшектенуі бұдан әрі де жиі кездесті, оған жайылымдардың жеткіліксіздігі мен жаңа қоныстар іздестіру себеп болды. Мәселен, 30жылдары Тобықты болысында басқалардың бөрінен де көп көрсеткіш 50 ауыл болған (қараңыз: 5кесте).

40жылдардың басында олар МәмбетТобықты, КүшікТобықты болыстарына бөлінді

(қараңыз: 4кесте).

1850 жылғы 18қаңтарда МәмбетТобықты болысының старшындары мен билері Қарқаралы округтік приказына бұл болысты (16 старшындық; 1723 шаңырақ) екіге бөлуді, одан 8 старшындықты (825 шаңырақ) бөліп шығаруды өтіне келіп, олар был ай деген: «...басқа 8 старшындық пен болыс басқармасынан мүлде басқа жақта әрі алые қашықтықта (200 шақырымнан астам) болғандықтай, заңда корсетілгеи міндеттерді атқаруда да, тығыз орналасқан қоныста малды азықтандыруда да қиыншылықтарға ұшырап келдік, қазір де ұшырап отырмыз».

Сібір қазақтары шекаралық басқармасының ұсышысы бойыпша, бұл болыс кейін: МәмбетТобықты және ЖүзМәмбетТобықты деген екі бөлісқа бөлінді.

Одан бұрып, 1843 жылы, Байбөрі болысы екіге бөлінген бөлатын.

Егер 30жылдары 279 ауылдағы 16532 шаңырақта барлығы 115240 жан болса (қараңыз: 5кесте), 1841 жылғы деректер бойынша Қарқаралы округіндегі 136 ауылдағы 15022 шаңырақта 101 251 адам болған. Ауылдардың, шаңырақтардың, халықтың бұлайша кемуіне, сөз жоқ, кейбір ауылдардың солтүстікке (Баянауыл таулары мен Ертіс жағына) және батысқа (Ақмола даласына) көшіп кетуі себеп болған.

Облыстық басқару формасына көшкен кезде Қарқаралы арғындары дербес әкімшілік олшем Қарқаралы уезі болып келген еді, ол уезд Шыңғыстаудың батыс сілемдерігеп Мойынты озені мен Ақадыр шептеріііе дейін, Балқаш көліпен Баянауыл таулары аймағына дейіп созылып ж а т а тын.

1897 жылғы деректер бойынша, уезде барлығы 104569 қазақ болған. Онда 181 старшындық болып, олардағы шаруашылықтар саны 30 528ге жеткен. Алғашқы он жыл ішінде уезд халқы көбейіп, 38 616 шаруашылыққа жетті, олардың ішінде арғындар 32 515 шаруапшылық еді. Қалған шаруашылықтар басқа тайпаларға жатады. (Олар жайында тиісті бөлімдерде айтылады).

Қазақстанда облыстық басқаруды енгізе отырып, орыс үкіметі жаңа әкімшілік өлшемдер енгізуге, оларға рулық атау бермей, топономикасын қоса өзгертіп, рулық негізді түптамырымен жоюға ұмтылды (мысалы, Тоқырауын Тоқырауын өзені, Шұбартау ІПұбар таулары т. б.). Уезде барлығы 19 болыс болды. Мұндай саясат Ресейдің озіндегі капитализм дамуына байланысты түбегейлі өзгерістерге сай келген еді. Жергілікті феодалдардың билігіне балта шабу арқылы патша өкіметі олардың қолынан экономикалық, саяси күштерді тартып алып, Қазақстанды жалпыресейлік қажеттерге байлап матады. Олар бұл арқылы ең бастысы Қазақстанды өзінің өнеркәсіп тауарлары үшін шикізат базасы мен рыногына айналдыруды мақсат етті.

Тарақты руы Шыңғыстаудың солтүстікбатысындағы Босаға, Шағаи өзендерііің бойын мекендеген. Оның 104 шаруашылығы Қу бөлісы болды. Бұл болыста сол рудың Жантоқа және Тоқтауыл деген екі атасы жайлады.

Уездің шығыс бөлігінде солармен қатар түрлі болыстарға бөлшектеліп кірген Қамбар руы тұрған. Айт және Олжас аталары (462 шаруашылық) Темірші, ал Толы бай, Шана, Сарман, Тілеу аталары (240 шаруашылық) Абыралы болысы болғаи.

Кейт тауларып Қарауыл руы мекендеген. Оның Байтуған, Құттықадам аталары (400 шаруашылық) Кент болысының құрамыиа еиген.

Қуандық руы Нұра өзені мен соған құятын Шиелі өзенінің бойыида, Батпаққара көлі төңірегінде көшіп жүрді. Бұл жерлерде Алтай тармағына кіретін жәие Ақсары болысын құрайтын Итболды, Байболды аталарының 250 шаруашылығы көшіп жүрген.

Балқаш көлінің сәл солтүстігінен бастап, даладағы Сарыбұлақ жәие Жәмші жылгаларына дейін, Мойыиты өзенінің бойында Шұбыртпалы руышың Көкала, Күйелі аталары мекеп еткен. Бұл аталардың 500 шаруашылығы Мойынты болысының құрамына енген.

Қаракесек руынан кейінгі саиы ең көп Тобықты руы Шыңғыстау мен оның төңірегіне, әсіресе Ащысу мен Шаған өзендерінің арасына, соиымеи қатар Ащысуға құятын Шынбай өзенінің бойына қоныстанды.

Аңыздарда Тобықты руынан шыққан Тоқтамыс XVIII ғасырдың 80жылдарыиың аягында Көкшетаудан Шыңғыстауға Абылай ханның кіші ұлы Шама сұлтанды әкеліп, ол көп ұзамай жуаитаяқ атасы қазақтарының билеушісі деп жариялапғап деліпеді (қараңыз: 2кесте). XIX ғасырдың 40жылдарыида Шама батыр Дадан атасыш Солтүстік Балқаш өңірі меи Қотанбұлақ алқабына қуып жіберген. Көп кешікпей Шама батыр жоғарыда аталғаи алқапқа көшкен.

Шыңғыстауды жуантаяқ атасыиан басқа Мұсабай, Көкше аталары (қараңыз: 2кесте) мекендеген.

Шыңғыстауды және оның солтүстігі мен шығысында жатқан кең даланы мекеи еткен тобықтылар XIX ғасырдың екiшi жартысында Семей облысының құрамына еніп, Паған (10 ауыл, 1167 шаңырақ), Бөрлі (10 ауыл, 1451 шаңырақ), Шыңғыс (11 ауыл, 1155 шаңырақ), Мұқыр (2 ауыл, 1586 шаңырақ) болыстарымен қоса Қызылмола болысының бір бөлігін иеленген.

Семей облысындағы 2606 шаруашылықтап тобықтылар дың үлесіне (Бесқарағай болысындағы азынаулақ Тарақты руын 8 ауыл, 1239 шаңырақты қосқанда) 11284 шаруашылық тиген, ал барлық арғындар 12525 шаруашылық болған.

Тобықты руынан қуып жіберіліп, Балқаш өңіріне кеткен Дадаи атасы (қараңыз: 2кесте) Қарқаралы уезіпiң 1252 iпаруашылығы бар Батые Балқаш болысы болды.

Уезд жерінің қалған басым көпшілігі Қаракесек руыиың, оиың Бошаи, Майқы, Танас, Жылықбас, Сарым деген т. б. аталарышың (қараңыз: 2кесте) қонысына айналды. Олар Тоқырауып, Қусақ, Ашаңбел, Мұқыр өзендерінің бойын, Қарқаралы, Кепт, Қу, Едірей, Қарпытай, Қызыларай, Қоңыр тауларып, осы оңірдегі көптегеп алқаптарды мекендеді. Оларда 28036 шаруашылық бөлды.

Қазақстаниың шығысындағы жайылымдарға қазақтардың Орталық Қазақстан даласынан Ерейментау арқылы және одан әрі шығысқа қарай Баянауыл тауы мен көлдеріне, Ертіс өңіріне қайтып оралғаны жоғарыда айтылды.

Баянауыл тауына бірінші болып Сүйіидік руы келген. Олардың келуі Сүйіпдік руының коптеген тармақтарын бастап келген Айдаболдың немересі Олжабай батырдың есімімен байланыстырылады (қараңыз: 2кесте). Айдаболдың өзі Ташкент маңыида өлген.

Олжабай батыр Абылай сұлтан әскерінде қызмет етіп, қалмақтарға қарсы күреске белсене қатысқан. 1730 жылы ол Айдабол руыиың жеті ұрпағымеи Баянауыл тоңірегінде қалмақтарды оңтүстікке қарай қуып, жері құйқалы, көлі тұнық, орманы киіздей Баянауыл тауы мен оның төңірегін өзіне қаратып алған. Айдаболдар өз иеліктерін одан әрі Далба, Қызылтау тауларына дейін ксңейткен.

Айдабол руының жазғы жайлауы Көкшетау округіпiң солтүстігінде, Айдабол руының белгілі биінің есімімен аталған Торайғыр көлі аймағыида болғаи.

Жоғарыда айтылғанындай, қаракесектер Қарқаралы тауынан ығыстырып шығарған Қанжығалы руы Ерейментауға, бір бөлігі Ертіс өзенінің бойына, Песчаный поселкесінің тұсына көшіп барған.

Сол жылдары Қызылтау мен Далба тауына Сүйіндіктің асырап алған баласы Қаржастың ұрпақтары көшіп келген. Мұса Шормановтың (белгілі би, қоғам қайраткері әрі олкетанушы) бабасы Саты Түркістаннан келіп, Қылтауға қоныс тепкен. Оиың қыстағаи жері Сатытас деп аталып кеткеи. Жаздығуіи Саты өзінің Қаржас руымен, сопдайақ Құлболды, Жаиболды және Орманшы руларымен (халық арасыида олар тортұл төрт туыстың ұрпағы деп аталып кеткен) бірге батысқа қарай алыстап, Итемгеп, Мамай көлдеріне кетіп қалған, ал ол колдер сол жерлерде жерленген тортұл билеріиың есімдерімен аталған.

Айдаболдың Қаржас тармағымен қоса бұл жерлерге Бегендік руының Қозған, Тәңірберді және Сарық аталары коитіп келіп, Қызылтауға ірге тепкеи.

Осы жерге Жолболды руының Ормаишы атасы көшіп келді, бірақ олар, арғындардың басқа аталары сияқты, Орталық Қазақстаннан емес, қайта Ліу өзенінің оңтүстігінен келген еді.

Ертістің сол жағалауын Бәсеитиін руының көптеген аталары мекендеді. Сәмек, Бәйімбет, Күшік аталары (қараңыз: 2кесте) Ертіс бөйына 1800 жылы келген. Орыс үкіметі оларға Ямышев, Подстепной поселкелері арасылдағы жерді берді. Бәсентиін руының қауымдары жаз кезіпде алыстағы Обь өзеніне дейіп еміперкіп көшіп барып, Алтай таулы округінің жерінде еркіп жайлап жүрді. Бірақ Сібірді отарлаудың күшеюіне байлаиысты (XIX ғасырдың 70жылдары) Бәсентиін руының қазақтары қайтадаи сол жағалауға көше бастады (қараңыз: 2кесте).

Бәсентиін руының Апай атасы кейііпен Павлодардың негізі қаланған жер маңында көшіп жүрген. Көлденең және Сатыбалды аталарының (қараңыз: 2кесте) қонысы тортұлдар келгенге дейін де Баянауыл тауларының шығыс беткейінде болатыи. Төртұлдар келген соң, олар ығыстырылып шығарылып, өздерінің Апай атасындағы туыстарына көшіп барды.

1833 жылдың жазында жаңадаи екі округ: Ямышев бекінісі тұсынан, Баянауыл және Омбы бекінісінің оңтүстікбатыс жағынан Үшбұлақ округі құрылды. Басқаларымен бірге бұл округтер де Арғын тайпасы рулары мен аталарының көпіпенді қауымдарыпа қараған.

Егер Арғындардың рулық құрылымына назар аударатын болсақ, аталған болыстарға көбінесе өздері эр түрлі патрилинджер мен таксономиялық жіктерден бастау алатын қауымдардың біріккенін көреміз. Мысалы, 1 5болыстар сүйіндік руына, ал оларға енетін қауымдар эралуан жіктер мен аталық жіктерге жатады. Айтар болсақ, бірінші болыс үш негізден таралған: Ақбура мен Тұлпар ағайынды, ал І аржас оларға иемере болады (қараңыз: 3кесте). 5болысқа Қаржас ұрпақтарынан: оның (Қаржастың) ұлы Алтын (Алтынторы) меи немересі Сатылғаннаи (қараңыз: 2кесте) тарайтыи ұрпаітар жиналғаи. Мұндай нәрсе Сүйіндік руының басқа болыстарынан да байқалады. Бұған оқырман Арғын руының құрылымына назар аударып көз жеткізе алады.

Қозған болысы Бегендік руына жатады (қараңыз: 2кесте), ал қалғаи болыстардың қайсысына жататынын атауларынан аңғаруға болады.

Баянауыл округі құрамында 122 ауыл болып, оларда Арғыи тайпасының эр түрлі руларына жататын 6955 шаңырақ бар деп есептелген. 1835 жылғы деректер бойынша, округте 65 465 адам болғап.

Баянауыл округіне жатқызылған бірнеше болыс Томск губерниясында: 19 ауылдан тұратын (1001 шаңырақ) СәмекеБәсентиіп болысы Бийск округінде Подстепной станицасы мен Босаға алқабына жақын жерде, 4 ауылдан тұратын (60 шаңырақ) Күшік болысы (Күшік Қаракесектің төртінші ұрпағы (қараңыз: 2кесте) Барнаул округінде Қарағай және Ақсеңгір алқабында көшіп жүргеи.

Сібір мекемелерінің бұратаналарды басқару туралы «Заңдар жинағының» 188бабы негізінде бұл қазақтар іпкі шеп жерінен сыртқы округтер аймағына қуып жіберілуге тиіс болатын. Алайда сыртқы округтерде бос жайылымдардың болмауы себепті бұл шаруашылықтар Томск губерниясында уақытша қалдырылған еді.

СанктПетербургтегі М. Е. СалтыковЩедрин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапханасының қолжазба бөлімінде (ңосымша тізбе, № 64) Жеке Сібір корпусы Бас штабы жаныыда жасалған «Сібір бастықтарына қарасты Қырғыз даласының картасы» сақтаулы, онда қазақ рулары қоныстарының шамамен алынған жерлері көрсетілген.

Архив деректері мен әлгі картаның көрсетулеріне сәйкес, Үшбұлақ округінің шекарасы батысында Үшбұлақ мекеиі (Көкшетаудың оңтүстікшығысында) ауданынан басталып, солтүстікшығысында Ертіске дейін созылып жатқан; солтүстігінде ҮлкенҚарой, Теке

көлдерін, оңтүстігінде СілетіТеңіз көліп қамтыған. Бұл аумақ Үшарал округі таратылғаниан кейін Көкшетау округінің оңтүстік бөлігіне айналды, бірақ біз барлық мәліметтерді бастапқы округ бойынша келтіреміз, өйткені Сібір ведомствосының архив істерінде ол жөніндегі мәліметтер тым аз.

1835 жылғы мәліметтер бөйынша округте 54344 адам болған.

Сонымен, округ аумағыи Арғын тайпасының: қапжығалы жәтте қарауыл руларының аталары мекенде ген. Олардың қоныстары көбінесе Ерейментаудан шығысқа қарай болған да, оның батыс жағына қарай көшкен (қараңыз: 2кесте). Әжібай тармағы Қанжығалы руының 8 атасын біріктірген. Жоңғарларға қарсы күресте ерекше көзге түскен Бөгепбай батыр Қайжығалы Бөгенбай деп те аталады (қараңыз: 2кесте, сегізіпші ұрпақ).

Ішкі жақта, яғни Ертістің оң жағалауында тұрған қазақтарға да арнайы тоқтала кеткен жөн.

Бұл жерлер Семей ішкі округінің бір бөлігі болатын және әр түрлі ведомстволарға бағындырылған еді.

Жер пайдалану ережелеріне сәйкес, қазақтар Кабипеттік жерлерде барлығы 787 шаруашылыққа (39,4%) учаскелерді жалға алып, Белағаш дал асы дейтін жерде; «еркін дала» аймағында 657 шаруашылық (33%); Сібір казак әскерінен жалдап алынған жерде 168 шаруашылық (8,4%) тұрды. 112 шаруашылық (6%) Семейде тұрақты мекеп етія, олардың Белағаш даласында егістігі болды. Округке есептелген 266 шаруашылық (13%) округ шегінеп тыс жерлерде көшіп жүрді.

Белағаш даласы дегейіміз Семейден солтүстікке қарай жатқан кеңбайтақ жер, ал «еркін дала» Жалқарағай, яғни Шульба тоғайы.

XVIII ғасырдың аяғында Жалқарағай бос жатқан жер еді, оған қазақтар қыстыгүні сол жағалаудан өздерінің табындарын айдап апаратып. Бұл жерге бірінші болып Уақ тайпасының қауымдары көшіп барды да, Семей округін ұйымдастырған кезде болыстың аты солардың атымен (Байуақ) аталды. Мұнда біртіндеп түрлі тайпалардың басқа рулары да көшіп келе бастады, сөйтіп көп ұзамай Белағаш және «еркін дала» бір Белағаш болысына айналды.

Бұл болыстың 1444 шаруашылығыиан Тобықты руының қауымдары 551 шаруашылық (38,2%), Қаракесек 170 шаруашылық (11,79%), Тарақты 79 шаруашылық (5,49%) болды, ал бүкіл Арғын тайпасының шаруашылықтар саны 700 еді (55,59%).

XIX ғасырдың екінші жартысында Баянауыл және Үшбұлақ сыртқы округтерінің, Семей ішкі округінің қазақтары Семей облысындағы Семей және Павлодар уездерінің құрамына енді (1868, 1881 жж. реформалар).

Семей уезіндегі 26 062 шаруашылықтан арғындардікі 12 525 шаруашылық болды. Саны ең көп Тобықты руы еді, олар уездің оңтүстікбатыс бөлігін Пыңғыстау жазығын мекендеді. Тарақты руының көпшілігі солтүстік жағында, Черный поселкесі ауданында көшіп жүрді.

1893 жылғы санаққа қарағанда Павлодар уезінде 21 877 шаруашылықты біріктіргені 144 старшын бөлгәтт.

XX ғасырдың бас кезінде уездегі шаруашылықтар сапы 13,5 мыңиан астам шаруашылыққа көбейді. Мұншама көп шаруашылық қайдан келген және оны туғызған не? 1891 жылы дала облыстарын басқару туралы заң енгізіл генпетт кейін орыс әкімшілігі қазақ шаруашылықтарының әр облыс, уезге қарайтынын түпкілікті анықтауды талап етті. Павлодар уезі Томск және Тобыл губернияларымен шектесіп жатты да, оның көптеген шаруашылықтары осы губерниялардың жерлерінде, әсіресе Құлынды даласында көшіп жүретіи, ал Құлындыт даласында көшіп жүруге Министрлер Кабипетітің 1880 жылғы 22қарашада бекіткен ережесіне сәйкес рұқсат етілген еді. Тегінде, Павлодар уезінде шаруашылықтардың бұлайша күрт көбеюін халықтың табиғи осуімен ғана емес, сонымен қатар бұрын Томск және Тобыл губернияларының жерлерінде көшіп жүрген қазақ

шаруашылықтарының далаға қайта қуылып тығылуымен де түсіндіруге болады.

Уезде Орта жүз қазақтарының 35 396 шаруашылығы көшіп жүрген, олардың ішінде арғындардікі 27327 шаруашылық.

Аумақтың негізгі бөлігін Сүйіндік руының Қаржас, Нұлболды, Ормаишы, Жапболды аталары алып жатты. Осы аталар «тортул» деген бір этнонимге бірікті (қараңыз: 2кесте).

Құлболды мен Айдабол аталары Баяпауыл, Далба, Қызылтау тауларын қыстап, жаздыгүні Есіл даласындағы Торыайғыр коліне қарай солтүстікшығысқа қашықтап кетіп отырған.

Бөсентиін руы (Сәмек, Бөйімбет, Күпіік, Анай, Көлдепең, Сатыпалды аталары қараңыз: 2кесте) Ертістің сол жағалауында Ямышев бекінісінің тұсынан Песчаный поселкесі не дейін көшіп жүрген.

Қанжығалы руы (Әжібай тобы) Жасанақ коліне құятын Шідерті өзенінің бас жағын, Жалаулы, Шолақ көлдерінің маңы мекендеген.

Бегендік руының қауымдары Ертістің оң жағалауында Белағаш даласының солтүстік бөлігінде көшіп жүрген.

Арғындардың Шығыс Қазақстандағы орналасуын қарастыра келгенде, олардың батысқа арғындар ұйыса мекендеген Орталық және Солтүстік Қазақстан даласына ойысқанын көреміз: оңтүстігінде солтүстікбатыс Балқаш өңірі бойлай Сарысу, Сарыкеңгір және Қаракеңгір озеидерінің бас жағымен, одаи әрі солтүстікке қарай оңтүстіксібір жағына дейін жетеді. Осы кең өңірде барлық Орта жүз тайпаларының көптеген рулары мекен еткен, бірақ көбінесе арғындар басым болып отырған.

Су көздері мен жайылымдары мол осы аймақты да кезінде жоңғар басқыпшылары басып алып, қазақтар оларды кейін қуып шыққан.

XIX ғасырдың аяғында жазылған аңыздар бойынша, арғындардың ірі атасының негізін салушы XVI ғасырдың орта шенінде өмір сүрген Мейрам Ертістен Есілге, одан әрі Сарысуға дейін, яғни осы аймақтар шегінде көшіп жүрген.

Бұл ерлерге жоңғарлар XVII ғасырдың 20жылдарында келді де, қазақтар негізінен батысқа және Сырдария бойына, ал кейбіреулері Нұра өзенінің орта ағысына ауа көшкен. XVII ғасырдың екінші жартысында Нұра орта ағысы мен бас жағында Қуандық, Қар пық, ал Ерейментау даласында Қанжығалы рулары көшіп жүрді.

Қазақтардың жаппай көніп келуі жоңғарлар қуып шығарылғаннан кейін басталды. Қанжығалылар Ерейментауға, одан әрі Ертіске және Ом өзеніне қарай қоныс аударды. Қарауыл, Атығай рулары Зеренді, Жалтыркөл, Саумалкөл т. б. көлдер айналасына, Мезгіл ормаидарына, Көкшетауға, Есіл даласының солтүстік аудандарына көшіп барды. Бірақ негізгі көшіп қоныстанушылар Қуандық руының шаруашылықтары болды. Олар Есіл өзенінің орта ағысында Нұраның төменгі ағысын бойлай жатқан көлдер төңірегінде, Ііұраның орта және жоғарғы ағысы бойында, Құлаиөтпес өзені аңғарында, Қосағаш, Наршөккен, Семізқыз, Бұғылы, Сарытау, Нілді, Жамантоғалы, Ортау тауларында орын тепті.

Терісаққан өзенінің Есіл өзеніне құяр жеріне дейінгі далаға Қуандық руының қауымдарымен шектесіп, Сүйіндік руы қоныстанды.

Осы кең далада көшіп жүрген Орта жүз руларының қазақтары негізінде, жоғарыда айтылғанындай, үш округ: Ақмола, Көкшетау, Құсмұрыи және кейіннері Атбасар округтері құрылды. Солардың алғашқысында басқалардан гөрі арғындар мейлінше көп болды.

Ақмола округтік приказының деректері бойынша, Ақмола қонысының төңірегінде біржола орныққан, мал шаруашылығымен бірге диқаншылықпен де айналысатын 3 ауыл (215 шаңырақ) болған.

Жоғарыда келтірілген кестеде болыстардың атаулары рубасылардың есімдерімен емес, қайта олардан тараған патронимиялар және таксономиялық жіктер арқылы берілген. Мұның өзі рулардың өсіпөніп, бөлініп, жаңа эпонимдер мен патрилинидждер пайда болатынын,

уақыт өте келе жаңа рулардың, өзінің рулық тегін жаңадан есептей бастаудың пайда болуына әкеп соғатынын көрсетеді.

Енем Тұғатар болысына бір кезде Қарауыл, ал XIX ғасырда тек оның немересі Тұғатар рубасы болған (қараңыз: 2кесте) қауымдар бірікті. Бұл болыс атауының бірінші бөлігінің (Енем) тегі рудың неғұрлым ұсақ атасы немесе болыстың, ауыл ақсақалының аты болса керек.

№ 2, 3, 6, 9 болыстар Алтайдан (Қуандықтың ұлы) басталады. Осы болыстарға енген қауымдардың негізіне әр түрлі эпонимдер: Қареке, Мойыи, Алысай, Байдалы (қараңыз: 2кесте) алынған.

№ 4, 5 болыстар да Қуандықтан (екінші баласының немересінен (Қарпық Тінәлі; қараңыз: 2кесте), ал № 8 шІ болыс үшінші баласының немересінен (Өмір Темеш; қараңыз: 2кесте) тараған.

Соңғы Қырғыз Төртұл болысына әр түрлі этнос біріккен. Бұл жөнінде сәл таратып айтқан жөн.

Көшпелі қырғыз қауымдары Ақмола даласына сонау жоңғарларды қуып шыққан кезде келген еді. Кейіннен оларға Көкшетау төңірегінен келген қырғыздар қосылды. Соңғылары, тегінде, Кенесары сұлтанының Қырғызстанға жорығы кезінде соның жағында соғысқан қырғыздар болса керек. Кенесары жеңіске ұшырағаннан кейін бұл қырғыздар қазақтармен бірге кеткенде, оларға Балуан көлі мен Сасықкөл маңынан жер берілген.

Уезд атауының екінші бөлігіне келетін болсақ, аңыздарға қарағанда, Төртұл ру басы Сүйіндіктің төртінші ұрпағы болған Малай мен Жәдігердің (қараңыз: 2кесте) ұрпақтарын біріктірген. 1837 жылғы статистикалық деректер бойынша Ақмола сыртқы округінде 67091 адам болған.

Солтүстік ендіктің 52 градусынан Қазақстанның солтүстік шекараларына дейін орналасқан қазақ қауымдары (Сібір казак әскерлерінің Петропавл бекінісінен Пресногорьков бекінісіне дейінгі жерін қоспағанда) Көкшетау сыртқы округіне біріктірілді. Осы кеңбайтақ аумақта Орта жүздің басқа тайпаларымен гаектес тұрғап Қарауыл, Атығай, Қанжығалы рулары мекеидеген. Мұнда тек арғындарға ғана төқталайық.

Көкшетау округіндегі 13 810 шаңырақтан (09 050 адам) арғындардың үлесіне 5370 шаңырақ тиген, оларда, өз есептеуіміз бойынша, 26 850 адам болған.

XIX ғасырдың 40 жылдарына қарай, яғни Көкшетау округі құрылған уақыттап 16 жыл өткеннен кейін шаңырақтар мен болыстар саны көбейген, ал төмеінде келтіріліп отырған кестеден бұған қоз жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге арғындардың көшіп жүрген жерлері де білуге болады.

1824 жылғы ведомоста бар Қанжығалы болысының көрсетілмегеніне қарамастан, 16 жыл ішінде шаңырақ саны 3313 шаңыраққа артқан. Тегінде, ол болыс руластары Ерейментауда көшіп жүретін Баянауыл округіне берілсе керек.

Көкшетау арғындарының тоғыз болысының алтауы Атығай руы да, үшеуі Қарауыл руы. 1824 жылмен салыстырғанда, 1840 жылға қарай табиғи өсімнің жәйе басқа жерлерден туыстарының көшіп келіп қосылуына байланысты болыстар ұсақ бөлшектерге бөлінген.

Көкшетау округі қазақтарында да жаңа патрилинджердің құрылып, жаңа туыстық (таксономиялық жік) басталғанын көруге болады. Атығай руының өкілдері мынадай болыстарда бар, 1 болысқа ағайынды екі адамның ұрпақтары Майлы мен Балта біріккен, олар Атығайдан тарайтын төртінші ұрпаққа жатады (қараңыз: 2кесте). Төмендегі халық аңызына қарағанда, Майлы деген лақап ат. Бір ашаршылық жылы бір топ қазақ көршілерінен 90 түйені ұрлап сөйіп алады да, сонымен тіршілік етеді. Көршілері бұған кешірім жасайды (аштықтан аман қалу да олжа ғой!), бірақ ұрыларды «майлы», яғни «семіз ет жегендер» деп атап кеткей.

2 болысқа немере туыстар Бабахан мен Бағыс біріккен (қараңыз: 2кесте). 3 болыстағы

Ақкиік, Қойлы мен Құлансу да сондай (қараңыз: 2кесте). 4болыста ағайынды екеудің ұрпақтары ~ Баба мен Бағыс біріккені (қараңыз: 2кесте). 7болысқа біріккендер Бәйімбет пен оның пемересі Андағұлдың ұрпақтары (қараңыз: 2кесте).

Қалғай үш болыс Қарауыл руының ұрпақтарына жатады. 6болыс Есенбайдың (Қарауылдан төртінші ұрпақ) ізбасарлары Қараша мен Ноғай, оның ұрпақтары халық арасында «алты ата ноғайқарауыл» деп те аталады (қараңыз: 2кесте).

Арғын рулары Омбы мен Петропавл ішкі округтерінің жерінде де көшіп жүрген. Өкінішке қарай, біздің қолымызда көшіп жүрген шаруашылықтардың саны туралы мәліметтер жоқ. Н. Е. Бекмаханованың есептеулеріне қарағанда, Омбы ішкі округінде 11285, Петропавл округінде 23949 қазақ болған.

Біздің ел арасынан жинап жасаған жазбаларымыз бойынша, аталған ішкі округтерде арғындардың екі руы: Атығай мен Қанжығалы қоныстанған. Атығайлар Үлпанқарой, Бейті көлдеріне, одап әрі батысқа қарай Кіші Қарой, Алабота, Жамантұз, Төраңғыл көлдеріне шектесіп жатқан Есіл озепіне дейінгі жайылымдарды мекепдсген, сондайақ олардың осы өзеннің оң жағалауында да бірнеше ауылдары бол гаи. Молімет берушілеріміздің айтуына қарағанда, атығайлар Солтүстік .Қазақстатіға XVIII ғасырдың аяғында өздеріттің кокшетаулық руластарынап кошп келген. Атығайлар арасында Қарауыл руының да бірнеше ауылы болған.

Қанжығалы қауымдары да XVIII ғасырдың аяғында келген, аңыздарда бұлар да оңтүстіктеп келгеи деп көрсетіледі. Олар Есіл өзеиінің батыс жағындағы Сарыарқа даласына жинақы орналасқан.

Орта жүз жерінің батысында, Кіші жүз жерімен шекара өтетін жерде, Қараторғайдың жоғарғы ағысынан Обаған жәпе Есіл өзендеріне дейінгі дала Аманқарағай сыртқы округінің аумағы болды, оның халқы негізінен Орта жүз тайпаларына қарады. Осы округте тұратын кошпелілердің қайда қарайтыдығы, осыған сәйкес округтің немесе оның бір бөлігінің халқынан салық алу құқығы туралы мәселе жөнінде Сібір және Орынбор ведомстволары арасында өте үлкен тартыс болып келді. Тайпалардың, рулардың екі ведомствоның біреуіне бағындыру құқығынан туындайтын жайылым жолында да дау жүріп жатты.

Аманқарағай сыртқы округі шебінде арғындардың екі болысы көшіп жүрген. 8 ауылдан тұратын (500 шаңырақ) Қанжығалы болысы Пресногор бекіісі тұсындағы шеп маңыида, Жарқайың, Мойылдөң жәие Қызылсу алқабында қыстап келді. Жаздыгүні Қанжығалы болысының қа~ зақтары Приказдаи 150200 шақырым қашықтықтағы Шалқар, Мезгіл, Есіл өзені жағасына, Қызылсу, Қойбағар және Таңтүгір өзендеріне дейін көшіп баратын болған.

XIX ғасырдың бірінші жартысында жекелеген рулардың Ресей бодандығына өтуі өдаи әрі жалғасты, ойткені мұнсыз округтер шегінде көшіп жүруге рұқсат етілмеитін еді. 1843 жылы арғыи тайпасының Жоғары шекті руы(қараңыз: 2кесте) бодандыққа кіріп, ол Аманқарағай округінің Қанжығалы бөлысына қосылды.

Арғындардың округтегі Ақташыарғын деген екінші болысы 10 ауылдан (500 шаңырақ) тұрды, олар Преснокамышловск бекіісі тұсындағы шеп (линия) маңынан Избике, Жаркол, Шақкөл т. б. алқабыиан, Тобыл озенінің бойышан жәие одан әрі батысқа қарай 700 шақырым жерде п. қыстау алғаиг. Жаздыгүні Жасылбағар, Тырапқойнақ, Жаргайың секілді басқа да көлдер маңыидағы алқапта, Приказдаи 400600 шақырым жерде көшіп жүрген.

Бұл болыс Жоғары шектімеп бірге Тоқал арғышшң (қараңыз: 2кесте) ірі бірлестігіп құраған Томен шекті руының Ақтаиіы (ақтәжі) атасынан тұрған.

1843 жылғы ведомость мәліметтерінің мәні үлкен. Онда Жоғары шекті және Томен шекті руларыиың аталары корсетілгеп (халықтың орналасқаи жерлері айтылған), олар бізге белгілі әдебиетте кездескен жоқ және оларды біздің шежірелік кестемізбеи салыстыруға бөлады.

Жаз кезінде Жоғары шекті және Томен шекті рулары аталарының осы 6 626 шаңырағының бөрі Торғай озенінің бас жағында, Торғай мел Тобыл арасындағы шағын

өзендер мен көлдер маңындағы жерлерде мекендеген.

Жоғары да келтірілген архив құжаттарында айтылған Шақшақ атасы біздің шежіремізде Жоғары шектіден тарайтын үтшінші буыи (қараңыз: 2кесте) АманжолШақшақ. Шақшақтан тарайтын ұрпақтардан біздің рулық схемамызда Бақай, Дүзей, Ақназар, Томыт бар (қараңыз: 2кесте). Бәйімбет пен Әлімбет, құжатта көрсетілгеніндей, Шақшақтың балалары емес бауырлары. Басқа аталар (Аю, Қошқар т. б.) біздің схемамызда жөқ, олар, біздіңше неғұрлым төменгі таксөномиялық жіктердің окілдері болса керек.

Айдарке атасынаи біздің схемамызда Қадырымбет (құжатта: Қадірілбет), Ожан (Ұясаи), Бөдене бар да, Жылқайдар жоқ.

Қырықмылтық пен Қарамап аталарында жоғарыда колтірілген архив құжаты да біздің схемаға сәйкес келеді.

Томен шекті аталары жайында да солай деуге бөлады, бірақ айытмашылық та бар. Архив құжатында Жауғашты руы мен оның аталары Алдияр мен Мадияр Томен шектіге жатады. Біздің рулық схемамызда Жоғары шекті Жауғашты бірлестігі тармақтарының бірі және ол ірі ру Сарыжетімпеи тарайды. Мадияр мен Алдияр Жауғаштыпың ұлдары (қараңыз: 2кесте).

Архив құжатында Шымболат пен Өтей бір руға біріктіріліп жіберілген, ал біздің рулық схемамызда бұлар дербес екі ру. Құжатта Құлықбай деген ру бар, біздің схемамызда ол Құлбай.

Архив құжатында Тағышы руы бар, біздің шежіремізде бұл Тағышы руы Бегіс руының екінші ұрпағы.

Сонымен, Аманқарағай сыртқы округінде Орта жүздің басқа тайпалары ішінде арғындардан бары: Жоғары шекті3876 шаңырақ, Томен шекті2750 шаңырақ және қанжығалылар (Бораншы, Әжіғұл, Жолымбет, Әлібек, Сақау, Аткелтір қараңыз: 2кесте), 1851 жылғы ведомосқа қарағанда, 466 шаңырақ, ал округтегі барлық арғындар 7092 шаңырақ.

Сібір ведомствосына бағынатын, бірақ Кіші жүз жайылымын пайдаланған мұншама шаңырақ саны Орынбор ведомствосының шағымдарын туғызды. 1838 жылы генерал В. А. Перовский әскери министрге жазған хатында Аманқарағай округін таратуды сұраған, ал Сібір бастықтары Торғай, Обаған өзендері бойындағы, көптеген көлдер жағасындағы кеңбайтақ жайылымдардан айырылғысы келмей, бұған қарсы шықты. Дау тыйылмады. Дегенмен де, Сібір және Орынбор ведомстволары арасындағы межені белгілеген кезде (ол жөнінде жоғарыда айтылды) бүкіл жерімен қоса Аманқарағай округі Сібір ведомствосының құрамына енді.

1844 жылы Амаиқарағай округінің аты өзгертіліп, Құсмұрын округі деп аталды.

Көптеген арғыи рулары Орынбор ведомствосына тікелей бағынып, соның ырқымен көшіп жүрді. Әскеритарих архивінде Орынбор ведомствосының шығыс жағында Орта жүз тайпалары иелеген қоныстардың картасы бар. Онда мынадай түсініктеме берілген: «Оралдың арғы бетіндегі даланың Орынбор бастықтарына қарасты шығыс бөлігіндегі осы кеңбайтақ жерде, бұрынғысынша, Орта орда қырғыздарының мына аталары қалады: 1) Шақшақ, 2) Айдарке, 3) Қырықмылтық, 4) Қараман, 5) Сарыжетім, 6) Қыпшақ, 7) Балтагерей және 8) ӨлеңшіУақ».

Орынбор ведомствосында көшпелілер дистанциялар (екі бекініс арасындағы учаскелер) арқылы басқарылды. 1841 жылы межелеу кезінде Сібір ведомствосынан Орынбор ведомствосына келген 30000 шаңырақ арғындардан 10 дистанция (3241ші) құрылды. 1847 жылы 510 шаңырақ арғындар үшін тағы да 4 (5255ші) дистанция құрылды. (Егер бұл мәсеелемен базбіреу неғұрлым толық танысқысы келсе, оларға Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен мыиаларды қарап шығуды ұсынамыз: 4қор, 1тізім, 3587іс, 27, 3944б.).

Рулардың дала оңірінде орын ауыстыруы бүкіл XIX ғасыр боиы тыйылмады, бұл

процесті тіпті округтердің құрылуы да тоқтата алмады. Бұған рулар арасындағы жайылым үшін тартыс, ең бастысы казак әскері, жаңа қоныстар үшін байырғы халықтап жерді тартыға алу себеп болды, мұның өзі, сайып келгенде, руаралық тартыстардың өршуіне басты себептердің бірі болған еді, өйткені әрбір ру басқа рудың есебінен өзіне жайылымды бекітіп алуға тырысты. Ол былай тұрсын, рулық байланыстар жыл откен сайын жойылып, мәселе ең жақын «ру басынан» таралатын туысқандар бірігетін аумақтық қауымдардың пығаюына қарай бет алды.

Мысалы, көшектер өз руын рудың негізін салған Қарауылдан, тіпті оның тармағынаы (Тоқтауылдан) да емес, қайта неғұрлым берідегі бабалары Көшектен бастаған. Көшкеидө, өз мүдделері үшін күресте ауылдарды да осы этноним біріктірген (қараңыз: 2кесте).

Мәселен, XIX ғасырдың басында көшектер өздерінің Айыртау мен Қолтықкөл маңындағы жайылымдарынан қуылып, Ақмола даласына барып, Садық және Тасөткел деген өзендерге қоныстанған. Бастапқыда үш ауыл барып қонған еді, сонан соң жаңадан келгеидер есебінеи олардың саны 10ға дейін жетті.

Сол XIX ғасырдың бас кезінде Көкшетаудан Қарауыл руының Бектауыл тармағы көшіп келіп, Есілдің саласы Қызылсу өзеніне орнықты (қараңыз: 2кесте). Бектауылдар Кенесары Қасымов көтерілісіне қатысқай. Көтеріліс жеңіліске ұшырағаннан кейін Баубек батыр өзінің Бектауыл руыш өз туыстарының жаңа қонысы Қызылсу, Қоңырсу өзендеріне, Қаражан обасы деген жерге, яғни қазақтар Кеңтүбек деп атайтын кең далаға әкелген. Уақыт өте келе, XIX ғасырдың аяғына қарай халықтың табиғи өсуі мен басқа жерлердеи рулас тарының келіп қосылуы есебінен бектауылдар саны 1000 шаруашылықта жетті. Әлбетте, жаңа шаруаншылықтардың күзгікөктемгі жайылымдарға: Шаңқан, Сарыоба, Көксай, Бесоба, Байжігіт деген жерлерге, Терісаққан озенінің бойына орнығыи, олардың аумағы да кеңейді. Жайлаулары солтүстікбатыс жағыида: Қызылсу, Құмай, Қарамұрт, Қоңырсу озендерінің бойында болды. Бектауылдардың оңтүстігіидегі Тассуат, Боранкол деген жерлерде олардың ең жақын туыстары Тоқтауыл атасының қауымдары қыстаған (2кесте). Олар да бектауылдар жайлауында жайлағап. Қауымның феодалдық үстем тобыиың қысым көрсетуі саддарынан рулардың көтеріле кошу жағдайлары болған. Мысалы, 1797 жылы Уәли хаига бағынышты 15000 піаңырақ өз билеушісі тарапынап жасалған қысымға шыдамай, Көкшетау төңірегіндегі жерін тастап, Ертістің оң жағалауына көшкен де, оида Сібір (Ертіс) шебінің Омбы учаскесіне қоныстанған.

Қазақстанның басқа аудандарынан да нақ сондай процестерді аңғаруға болады. Мысалы, Керей тайпасының Қөзы атасы Қотыркөл, Жөкей көлдерінің төңірегінде көшіп жүріп, Тосанқыстау, Сарымсақты, Мөлдасқұм деген жерлерде қыстаған.

Кенесары Қасымов котерілісі жеңілгеннен кейін көтеріліске белсепе қатысушылардың бірі Аңғал батыр атығайларды, оның Елтоқ атасын (2кесте) сол жерлерге әкеліп, керейлерді қуып жіберді, олар солтүстікке, Есіл өзеніне қарай кетуге мәжбүр болды.

Аңғал батырға байланысты мынадай аңыз бар. Қозы керейлер осы жерлерден кеткен кезде, қуып шығушылардан кек алу үшін Кене атасының қауымдарынан 70 мың биені айдап әкеткен. Бұл барымта керейлерге сәтсіз болған. Аңғал батыр жауынгерлерімен оларды Аққайың деген жерде қуып жетіп, керейлерге: «Атым Аңғал, істеген ісіме таң қал!» деп, семсерімен тасты шауып, қақ бөлген. Сол тас Аққайыңиан 15 шақырым жерде осы кезге дейін жатыр дейді аңызда.

Әлбетте, көшу жолы мен жазғы жайылымның қашықтығы да қысқарады.

Қуандық руының Алтай, Қарпық тармақтары (2кесте) Ертістің орта ағысына XVIII ғасырдың аяғында келіп, XIX ғасырдың бас кезінде Сібір казак әскерлеріне берілген жердей ығыстырылып шығарылды да, батысқа, Қорғалжын коліне қарай алыстай кеткен. Жаз кезінде олар Ертістегі жайылымға әлі де келіп жүрді, бірақ округтердің құрылуына байланысты бүлайша жазда көшіп келу тоқтатылған. XIX ғасырдың екінші жартысында

Қарпық тармағының Тінәлі атасы Сарысу өзенінен Есілге (солтүстіктегі өңтүстігіне дейін 300 шақырымдай) құятын Құланөтпес өзеітіпе дейігі кең даланы мекендеген. Бес болыс болған Тінәлі атасы жазда Жантеке, Инелікті, Ұзынкөл, Алакол көлдерінде, одан әрі солтүстікке қарай Есіл өзені жағында жайлаған. Қыстауынан жайлауына дейінгі қашықтық 4 күйдік жолдан аспаған (шамамен 120 шақырымдай) .

Рулардың көшіпқоюуының, қыстаулардың жақындай түсуінің мысалдары өте көп.

Облыстық басқарудың енгізілуіне байланысты рулардың қоюыстаюуы біршама тұрақтанды. Жоғарыда қарастырылған ішкі округтердің арғындары Ақмола облысының мына уездерінің құрамына енді. Ақмола уезі Ақмола ішкі округінің шығыс бөлігі негізінде құрылып, оған округтің оңтүстік межесінен (Теңіз көлі Иұра өзені) Қуандық руының қауымдары көшіп жүретін Шу өзеніне дейінгі кеңбайтақ аумақ қосылды.

Уезд аумағында негізінен Қуандықтаи тарайтын Алтай, Қарпық, Бөріші, Темеш тармақтарының көптеген аталары қопыстанды (2кесте). Алтайлар уездің оңтүстік өолігінде, Сарысу өзеіінің жағалауына және осы өзеынің өңтүстігіне орын тепкен. Жазғы жайылымдары Сарысу өзенінің оң жағалауында болды.

Уездің Сарысу өзенінен Ақмолаға дейінгі орталық бөлігі, шығысында Есіл бойынан Терісаққан, Қайрақты озендеріне, Теңіз және Қорғалжын көліне дейінгі жерлер Қарпық тармағының иелігі.

Қарпықтардың Есіл бойындағы иеліктерінен шығысқа қарай, Теңіз көлінің төңірегі Өмір тармағына жататын Бөріші және Темеш аталарының қыстаулары мен жазғы жайылымдары.

Қуандық руы иеліктерінен оңтүстікке қарай Шұбаркөл, Мешке көлдерінің төңірегіне, Сарыкеңгір, Қаракеңгір озендерінің бас жағына Тарақты руының қауымдары қопыстанған.

Қаыжығалы руының аталары уездің солтүстікшығыс бөлігінде, Сілеті өзенінің бойына, Карасор, Жаманшал, Шолақсор көлдерінің төңірегіне орналасып, Павлодар қанжығалыларының жеріне де жетіп жатқан.

Ақмола сыртқы округінің Теңіз және Қорғалжын көлдерінен, Қоңыр, Бордаған, Жабай өзендерінен Есіл өзеніне дейінгі батыс бөлігі Атбасар уезінің құрамына енді. Оңтүстік шекарасы Шу өзенінің бойында болды.

Қаракеңгір өзеыінің бас жағынаи бастап, одан әрі Терісаққан өзені мен оның көптеген салаларының бойышен солтүстікке қараі және осы өзеінің Есілге құяр сағасы маңайыи түгелдей арғындар иеленді.

Тарақты руының (2кесте) қыстаулары Есіл өзенінің бойындағы Қима деген жердей Барлыкөл көліне дейінгі кең далада болды. Жаздыгүні солтүстікке қарай Құмай өзенінің бойып жайлады. Бұл жердегі Тарақты руының шаруашылықтары 700ге дейіи жеткен.

Қарауыл руынан тарайтыи Бектауыл мен Тоқтауыл қауымдары уездің Есіл өзеіі, оның Агцылы, Қоңыр, Сарқырама деген салалары бойындағы сөлтүстік бөлігінде және тарақтылардың шығысында, Тассуат деген жерлерде көшіп жүрген. Бұл аталар Қарауыл руының ең батысындағы қоныстары болған.

Қаракеңгір өзенінің бас жағынан сөлтүстікке қарай Есілдің сол жағалауына дейін, одан әрі Терісаққан өзенінен шығысқа қарай, Теңіз, Қорғалжын көлдеріне дейін Қуандық руы мен оның Алтай тармағынан тарайтын Байдалы, Қарпық тармағынан тарайтыи Тінәлі және Амаиқарт тармағынан тарайтын Қалқамап (2кесте) аталары мекендеген.

Сүйіндік руынан бір тармақ Мәжік пен Жәдігер ұрпақтары (2кесте) біріккен төртұл болған. Бұл ру Қаракеңгірдің бас жағынан солтүстікке қарай, Терісаққан өзенінің бойын, өсіресе сол жағалауын, Есілге құяр жеріне дейін қыстаған.

Көкшетау сыртқы округінің қазақтарынан Көкшетау уезі құрылды.

Оған арғындардаи екі ру: Қарауыл мен Атығай енді.

Қарауылдар уездің шығыс жағына: Сілеті өзенінің бойына, Сарыкөл, Жаркөл,

Жалаңтұз, Құмдыкөл деген т. б. көлдердің маңына, яғни Сілеті өзені Сілетітеңіз көлі Көксеңгірсор көлі аралығындағы даланы мекендеген.

Қарауыл руы қоныстанған тағы бір ірі аймақ уездің оңтүстік бөлігі: Дәулет, Айдабол, Зеренді көлінен, Шағалалы өзеі мен оған жапсарлас жатқан жайылымдарда бастап, одан әрі батысқа қарай, Биесойған, Қарқылдақ көлдеріне дейін, осы кеңбайтақ далада Имаытау, Шалқар, ЖақсыЖалғызтау, Қамыскөл деген көлдер төңірегіндегі жайылымдарды, Есіл мен оның салалары (Аққанбірлік, Иманбірлік және басқалары) аңғарындағы жерлерді қамтыды.

Уездің солтүстікбатысындағы СаумалкөлҚараколЖалтыркөлТереңкөлАлабота көлдерінеп солтүстікбатысқа қарай Есілге құятын Иманбірлік өзеі мен Тораңғыл көліне дейігі байтақ жер атығайлардың иелігіне қарады,

Петропавл, Омбы уездері өздеріе тиісті ішкі округтерден құрылды. Атығай руы Есіл өзенінің бойында және одан шығысқа қарай Қалыбек Ебейті көлдері шебіне дейінгі жерге қоныстанғай.

Атығайлар иеліктерінің нақ орталығыда дерлік, Шағалалы көліеи бастап, солтүстікбатысқа қарай Есілге дейігі жер Қарауыл руының иелігінде болды.

Атығайлар оздерінің атабабалары XVIII ғасырдың 50 60 жылдарында Тораңғыл көлінеп, Иманбірлік өзенінен және өз туыстарының көпшілігі тұрған басқа да жерлерден келген, ал қарауылдар иақ сөл жылдары Теке колінен, Үлкенқарой көліе құятын шағын өзендерден (Ащысу, Қарасу т. б.) келіп қоныстанған, бұл жерлерден оларды керейлер ығыстырып шығарғандеседі.

Қайжығалы болысы болғап Мезгіл ормаидарыи қыстаған қанжығалылар да өздерін басқа жақтан келгенбіз деп есептейді. Ал қайдан? Уезд ақсақалдарынан XX ғасырдың басында жиналған ауызекі хабарламалар болмаса, ол жөніде құжаттарда мәліметтер жоқ.

Біздіңше, бұл Пресногорьков бекінісі тұсында көшіп жүрген (бұл жөнінде жоғарыда айтылған) және Аманқарағай сыртқы округінің құрамына кірген Қанжығалы болысы. Сібір және Орынбор ведомстволары арасындағы көшіп жүрген рулардың қайсысына бағыныштылығы туралы зор даудамай кейбір рулардың Орта жүз шегіне көшіп баруына, ал Кіші жүз жерінде қалғандарының Орынбор ведомствосының билігіне түсуіне әкеп соққан. Қанжығалы болысының Орынбор ведомствосы жеріпеи кетіп, Мезгіл ормандарыи қоныстанғаны, сөйтіп Петропавл уезі құрамына еигені күмәнсіз. Мұыы факт дәлелдейді: 1843 жылы Орынбор ведомствосының шығыс бөлігінде көшіп жүретін арғындар туралы ведомоста қанжығалылар жоқ, ал 1843 жылғы ведомоста айтылатын Жоғары шекті және Томен шекті рулары нақ соларға қосылғай. Бұл пұсқапы растайтын тағы бір дерек мынадай. Уездер құрылған кезде болыстар топоимиялық, яғни географиялық атаулармеи, өзендердің, көлдердің т. б. атауларымен аталды. Мысалы, Пресногорьков осы аттас станица маңында жатқан ащы көлдер жүйесінің, Тайиша бір кезде осы аттас атақты жәрмеңке болғап жердің атымеи аталған. Ал Қанжығалы болысы өзінің бұрыиғы рулық атауын сақтап қалған.

Өздерінің Петропавл уезіндегі руластары сияқты оңтүстіктен келген Атығай, Қарауыл рулары Омбы уезінің аумағыи қоныстанған. Атығайлардың иеліктері Омбы қаласыиың оңтүстікбатысында, ал қарауылдардың иеліктері Үлкеиқарой, Кішіқарой, Қалыбек, Алабота көлдеріиң төңірегіндегі жайылымдарда, яғни уездің шығыс бөлігінде болғай.

Арғындар Кіші жүздің жерінде де көшіп жүрген. Томен шекті және Жоғары шекті рулары Қостанай уеаінің құрамыи кірген бұрышғы Аманқарағай округінің даласын мекеидеген. Нақ осы рулар Торғай уезінің шегінде, Торғай өзеніне құятыи Үлкендамды, Мойылды, Сарыторғай өзендерінің бойып қоныстанған, бұл рулар Торғай бо йында, сондайақ Сарықопа, Ақсуат көлдері мен басқа да ұсақ көлдердің төңірегінде мекендегеи.

Арғындар Сырдария бойында: Жаңақорғанның солтүстікшығысындағы Сұлутөбе, Сарышығанақ, Жаманағаш деген жерлерде, Сырдарияның көптеген салалары маңында, оңтүстікшығысында Төменарық деген жерге дейіп қоныстаиған. Бұлар, тегінде, XVI ғасырда

Тәуке хан мен Есім ханның Самарқанд пен Бұхарға жорықтарына қатысқан арғындар тобының «қалдықтары» болса керек. Аңыздарда арғындар бұл жерлерге Қаратаудан келген делінеді.

Әулиеата уезі шегіндегі Шу өзенінің бойында Ұлы жүздің Жалайыр тайпасының қыстауларымен шектес Баймұрат және Сарытөбе алқабында арғындардың да қыстаулары болған.

Арғындар бұл жерлерге ХІХХХ ғасырлар аралығында Қарқаралы жағынан келген. Шу болысы 1905 жылға дейін Қарқаралы уезінің құрамында болған, бірақ уездің қаладан қашық болуы (Қарқаралыдан 550 шақырым) себепті Түркістан өлкесінің Әулиеата уезіне берілген, Шу бөлісін арғындарынан Ілу өзенінің оң жағалауында Арғыш болысы құрылып, он да 419 шаңырақ болған. Олардан шығысқа қарай, Сарыозек, Қаратау болыстарында және Шу өзені бойында орналасқан Қыршу болысының бір бөлігінде де арғындардың 700 шаруашылығы қоныстанған.